

اصفهان شهری برای عابر پیاده

دکتر نسرین فقیه

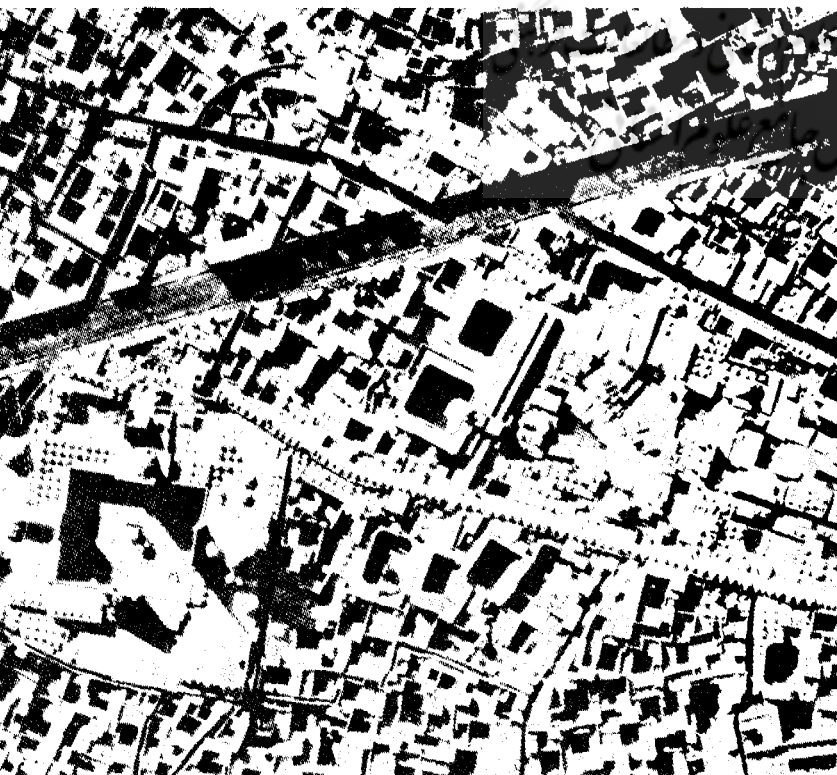
اصفهان در میان بلاد اسلامی از نظر شهرسازی نمونه‌ای کامل و درعین حال استثنائی است. نخست از اینرو که دو دوره شهر سازی، یکی متعلق به قرون وسطا و دیگری به دوره صفوی، هر یک بطور آشکار و جدا از دیگری در ساخت آن دیده می‌شود در حالیکه در شهرهای مشابه کوششها و اقداماتی که دوره دوم شهرسازی (در قرون شانزدهم و هفدهم) انجام گرفته، کم و بیش صورت حک و اصلاح شهر قدیم را داشته است. به سبب این حالت خاص، اصفهان، از لحاظ بررسی تاریخی دارای اهمیت فوق العاده است. ویژگی چشمگیر دیگر اصفهان مسائلی است که این شهر امروز با آنها مواجه است، خاصه مشکلات حفظ محیط تاریخی از یک سو و ایجاد تأسیسات و خدمات شهری از سوی دیگر، که اغلب در ظاهر مغایر یکدیگرند و برای شهر سازی امروز معضل پیچیده‌ای را میسازند (تصویر ۱).

ما میکوشیم تا از راه تحلیل سازمان شهر، محمل‌های

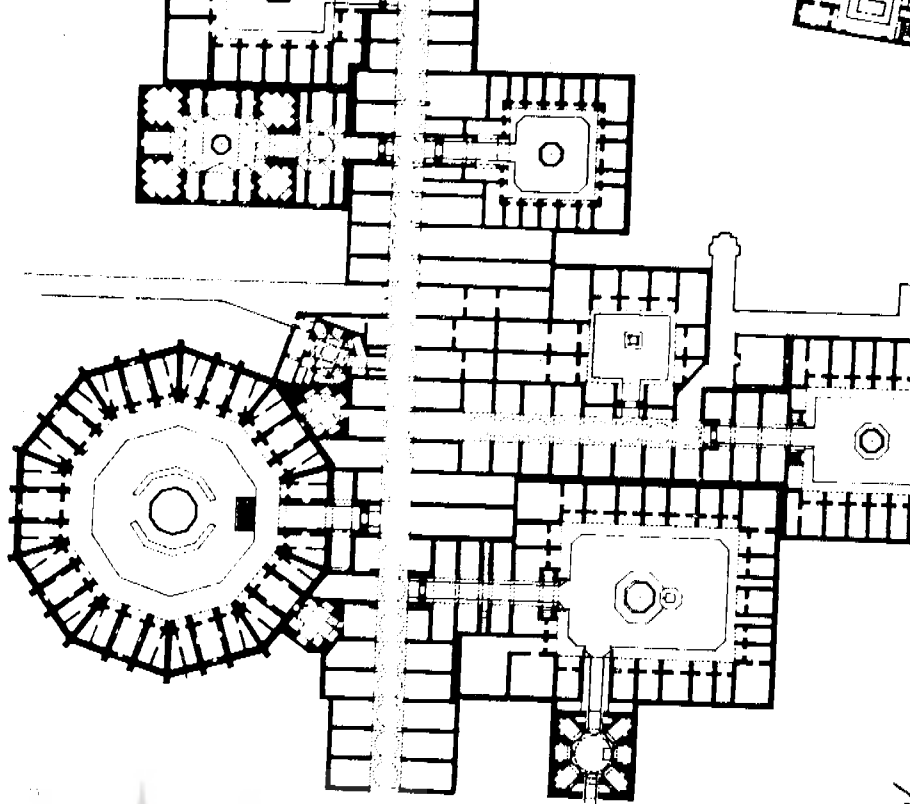
این مقاله ترجمه جزوه‌ای است که در آبان ماه سال گذشته بمناسبت برگزاری نمایشگاه «پیاده‌روهای بیشتر برای مردم» در نیویورک انتشار یافت. هدف نمایشگاه نشان دادن راه‌های مختلف زندگی در شهر بدون استفاده از وسائط نقلیه بود. این مقاله در اصل گفتاری درباره اصفهان بود که بوسیله نوار ضبط صوت، همراه با اسلاید، بطور مداوم برای مردم در یکی از پارک‌های نیویورک نشان داده شد. گفتار طوری تنظیم شده بود که برای مردمی که آشنائی و سابقه‌ای با اصطلاحات معماری ایران نداشتند قابل فهم باشد. بی‌گمان برای خواننده ایرانی این مفاهیم فرهنگی تا حد زیادی روشن است، اما چگونگی پیوند آنها با اشکال معماری، هنوز قابل بررسی و تعمق بیشتری است.

*

میخواهیم به شهر اصفهان از دیدگاه عابر پیاده نگاه کنیم.

۱ - عکس هوایی قسمتی از شهر قدیم اصفهان. مجموعه وسیعی که درست چپ و انتهای خط اصلی بازار دیده میشود مسجد جمعه است و بخوبی نشان میدهد که مسجد دارای بناهای قابل گسترش و انعطاف‌پذیری است که به تدریج در بافت شهر جا افتاده است. معابر سروشیده فرعی در دو سمت بازار اصلی قرار دارد و به محله‌های مسکونی ختم میشود. مسیر خیابان جدیدی بافت نفوذ ناپذیر شهر را قطع کرده و برای بر آوردن نیازمندیهای کنونی به ارتباط سریع بصورت خط مستقیمی شهر را بدون تقسیم کرده است. این عامل نامأنوس که سیستم سستی شهر را بهم ریخته بدون هیچگونه توجه به خواص معماری شهر اصفهان بوجود آمده است.

۲ - نقشه قسمتی از بازار کاشان و سلسله مراتب فضاهای اصلی و فرعی معابر سرپوشیده و سر باز سیستمی از فضاهای مثبت و منفی بوجود آورده که به تعریف خاصی نیاز دارد و با تعریف‌های شهری که متعارف غرب می‌باشد قابل توصیف نیست.

معنای ویژه‌ی دارند، تعیین‌کننده محتوای اجزای مادی شهرند. شکل مکان و رابطه این شکل با معنای خاص هر مکان و نحوه استفاده از آن مکان ناگیر بیانگر پیوند آشکار شکل و فرهنگ است. این پیوند در فرهنگ‌های سنتی و چندجانبه است، زیرا در هر محیط سنتی بطور معمول فعالیت‌های متعددی انجام می‌شده است. (تصویر ۲).

پیچیدگی نظام شهری اصفهان

شکل شهر تنها حاصل تطابق معماری با نیازهای زندگی مادی نیست. ساخت کلی شهر اصفهان، محیط‌های هندسی منظم و محیط‌های پیچاپیچ غیر منظم، اجزاء سرپوشیده و قسمتهای سرباز آن، همه و همه در وجود آوردن یک رشته روابط فضائی سهیمند که در آن مردم معانی مختلف زندگی خود را بازمی‌یابند.

شهر سرپوشیده

خیابان اصلی شهر قدیم اصفهان سرپوشیده است. این خیابان محور عمده شهر و محل برخورد مردم بایکدیگر

انسانی و فرهنگی را که موجب پیدایش معماری سنتی شهر اصفهان بوده‌اند بررسی کنیم. برای شالوده می‌توانیم حفظ آثار تاریخی را با مفهوم گسترده‌تری، یعنی به معنای حفظ ارزش‌های فرهنگی که در درون این آثار نهفته است، طرح نماییم.

نیاز روزافزون به تلفیق خدمات مختلف و شبکه ارتباطی نو با ساخت قدیم شهر و نیز اهمیت حفظ فرهنگ بصورتی زنده و پویا، ما را بر آن می‌دارد که ماهیت نظام شهری سنتی را بررسی کنیم. این بررسی هم جنبه تطابق این نظام با زندگی روزمره را در نظر دارد و هم نماد شهری را از لحاظ ساکنان آن مورد توجه قرار می‌دهد.

نظم «مکان»^۲های مختلف در شهر بیانگر شیوه زندگی است. از اینرو مشکلات کنونی شهر که حاصل برخورد نظم سنتی با رشد سریع و گسترش شبکه ارتباطی است، جز با تحلیل و درک عمیق رابطه زندگی با نظم مکان سنتی بدرستی قابل حل نیست.

کامل بودن فضای سنتی

مفاهیم جاری مربوط به شهر غربی از قبیل خیابان، میدان، بنا^۳ و غیره را نمیتوان بسادگی در مورد شهر اسلامی بکاربرد. به عکس مفاهیمی نظیر «عمومی» و «خصوصی» که در هر فرهنگ

۱ - منظور قرون وسطای اسلامی است.

۲ - به انگلیسی Place و به فرانسه Lieu
3 - Monument.

قراردادی سروکار دارد و معماری غربی خاصه از رنسانس به بعد پیرو آن بوده است. چنانچه به بازار به صورت يك ساخت معماری بنگریم متوجه می‌شویم که نظم کلی آن پیرو هندسه وضعی و نظم اجزاء آن پیرو هندسه اقلیدسی است. بدون آن که تقدم و تأخری برای هیچ يك از این دو نوع هندسه در شکل‌بندی شهر قائل شویم می‌توانیم بگوئیم که بوجود آمدن این یا آن فضا تا حد زیادی در ارتباط با مفاهیم «درون» و «بیرون» بوده است، بدین معنی که در کل شهر درون، پیوسته محیطی است معلوم و معین که دور يك مرکز بطور منظم شکل می‌گیرد و بیرون در عوض محیطی است. حاصل کنار هم

و مرکز مبادله اقتصادی و اجتماعی است، در حالی که خیابان سر باز تنها برای عبور و مرور و رسیدن به «مکان» های مختلف مورد استفاده قرار می‌گیرد، بهمین دلیل نیز دو دیواره آن غالباً فاقد نمائی است که عابر بتواند از طریق آن به آنچه درون ساختمان‌ها می‌گذرد پی‌برد. به عکس خیابان سر پوشیده عربی و سنگ‌فرش است و قدم بقدم سه راه و چهار راه و میدانک به آن تنوع می‌دهد. نماهای دو طرف پرشکوه است و درها و سردرهای تزئینی سراسر نماها را پوشانده‌اند. (تصویر ۳) این درهای مجلل و منظم عابراً ب «مکان» های عمومی هدایت می‌کنند؛ این راه سر پوشیده را که بازار نام دارد می‌توان به گالریا در شهر غربی تشبیه کرد، اما نقش بازار بسیار غنی‌تر و مهم‌تر از گالریا یا مارکت است زیرا علاوه بر آن که محل تجارت است، تولید نیز در آن انجام می‌گیرد و مقدار زیادی از محصولات عرضه شده در آن در همان دکان‌های بازار ساخته می‌شود. بعلاوه در این مکان انواع بناهای مذهبی و اجتماعی گردهم آمده‌اند. مسجد، مقبره، مدرسه، حمام، آب انبار و انواع سرا و کاروانسرا در طول این خیابان اصلی جمع‌اند. (تصویر ۴).

۴ - منظره داخلی بازار اصفهان و خیابان یابنای پیوسته سر پوشیده.

بازار یا بنای پیوسته سر پوشیده

بازار گذشته از آن که خیابان اصلی و عمومی شهر است محل برگزاری مراسم مختلف شرعی و عرفی نیز هست. صاحبان حرفه‌های مختلف هر يك قسمت مخصوصی در بازار دارند و در آن مکان‌های عمومی مربوط به خود یعنی مسجد و حمام و آب‌انبار ساخته‌اند. جهانگردان قدیم دو چیز را نشانه آبادانی يك شهر می‌دانستند، یکی آب نوشیدنی رایگان که سقاخانه مظهر آنست و دیگر محل اقامت رایگان برای غریبه که همان کاروانسرای‌ها هستند. می‌توان گفت که فضای «عمومی» در شهر اصفهان برعکس نمونه معمول شهر غربی، خیابان نیست، بلکه يك رشته ابنیه عمومی است که محیط اجتماعی شهر را بوجود آورده است.

ساختمان بازار را از لحاظ نظم معماری آن می‌توان بنائی نمایشی و پرشکوه دانست که رشد آن خطی و پیوسته است. به این دلیل آنرا نمایشی می‌نامیم که طبق تعریف فضای معماری، دارای سه بعد فکر شده و منظم است. گرچه مجموعه بازار طبق قوانین معماری پرسبکتیوی غربی بوجود نیامده، لیکن همه خواص آن معماری را داراست. یعنی باید گفت که قوانین رشد این معماری حاصل ترکیب دو نوع هندسه است. یکی هندسه وصفی (توپولوژیک) که با حواس طبیعی سروکار دارد و تداوم، جهت قرار گرفتن، مجاورت، بازی و بستگی از خصوصیات آنند و دیگر هندسه اقلیدسی که با قوانین حسی

آورده و خود به سبب زندگی جاری در آن، بشکل يك بنا درآمد است.

نهادهای عمومی مکان‌های عمومی را بوجود می‌آورند

در شهر اسلامی نمی‌توان فضاها را مربوط به فعالیت شرعی و عرفی^۴ را از یکدیگر کاملاً جدا دانست. از آنجاکه هر دو نوع فعالیت مجموعه رسومی را تشکیل می‌دهند که مرز قطعی ندارند، محیط مربوط به آنها نیز دارای هر دو جنبه است. مثلاً^۵ گرچه مدرسه بیشتر اختصاص به شرع دارد، اما همواره دارای نقش اجتماعی و عمومی نیز هست. به عکس خصیلت «عمومی» یا «خصوصی» است که محیط‌های مختلف را از یکدیگر تفکیک می‌کند. برای نمونه مدرسه، مسجد جمعه (یا لاقلاً قسمتهائی از آنها)، حمام و سرا، ابنیه عمومی‌اند، در حالیکه امامزاده، مقبره یا مسجد را می‌توان ابنیه خصوصی دانست. در مورد قصرهای قرون وسطی، خاصه آنها که داخل شهر قرار داشته‌اند، اطلاعات کافی در اختیار نیست اما قصرهای دوره صفوی و دوره‌های بعد از آن را نیز می‌توان به همین ترتیب به عمومی و خصوصی طبقه‌بندی کرد.

ابنیه عمومی زنجیروار در دوطرف بازار قرار گرفته‌اند. نظم معماری این بناها از اصول کلی مشابهی پیروی می‌کند. محیطی میانی بنام ورودی درون بنا را از راهرو بازار جدا می‌کند و محیط اصلی بنا، طبق همان اصل تنظیم فضا دور يك مرکز، بوجود آمده است. (تصویر ۵). این نظم در مجلل‌ترین و ساده‌ترین بناهای عمومی بطور یکسان به چشم می‌خورد و شاهد آنست که تقسیم‌بندی رایج معماری به معماری عامیانه و معماری عالی^۶ در مورد معماری ایرانی چندان صادق نیست.

در عین آن که نظم مزبور در همه این بناها پیرو اصل هندسی واحدی است، وجوه تمایز آنها با یکدیگر بی‌شمار است. این وجوه تمایز مثلاً بین مدرسه و کاروانسرا بتدریج طی دوران، صورتهای نوعی^۷ ابنیه را بوجود آورده‌اند. به این ترتیب شاید بتوان بر اساس تحلیل همزمان شکل معماری و نقش فرهنگی آن، شیوه‌های طبقه‌بندی جدیدی بوجود آورد که بیانگر وجوه تشابه و تمایز بناها نسبت به یکدیگر باشند. شیوه‌های طبقه‌بندی ناشی از خود این معماری - و نه شیوه تحمیلی - بدون شك وسیله مطمئنی برای شناخت ساخت

قرار گرفتن درون‌ها، یکی محدود و دیگری پیوسته است. برای نمونه کوچه‌ای را در نظر می‌گیریم که مسیری اتفاقی و نامنظم دارد، اما خانه‌ها و ابنیه‌ای که دوطرف آن قرار می‌گیرند هر يك در حول يك مرکز از نظم هندسی معلومی برخوردارند. محل تلاقی این دو «زبان شکلی»^۸ عامل میانی بنام «ورودی» است که نقش اول را میان این دو نظم هندسی بازی می‌کند و از لحاظ معنی نشانه فاصله میان بیرون و درون است و خود در فرهنگ اسلامی مکان مستقلی را تشکیل می‌دهد. به این ترتیب محوری اصلی که در حقیقت در مسیر بین دو دروازه گسترده شده استخوان‌بندی مرکزی شهر را بوجود

۴ - منظره بازار خیابان‌های اصفهان که در میانه سده نوزدهم ترسیم شده است.

4 - Continuous Monument.

5 - Contiguity.

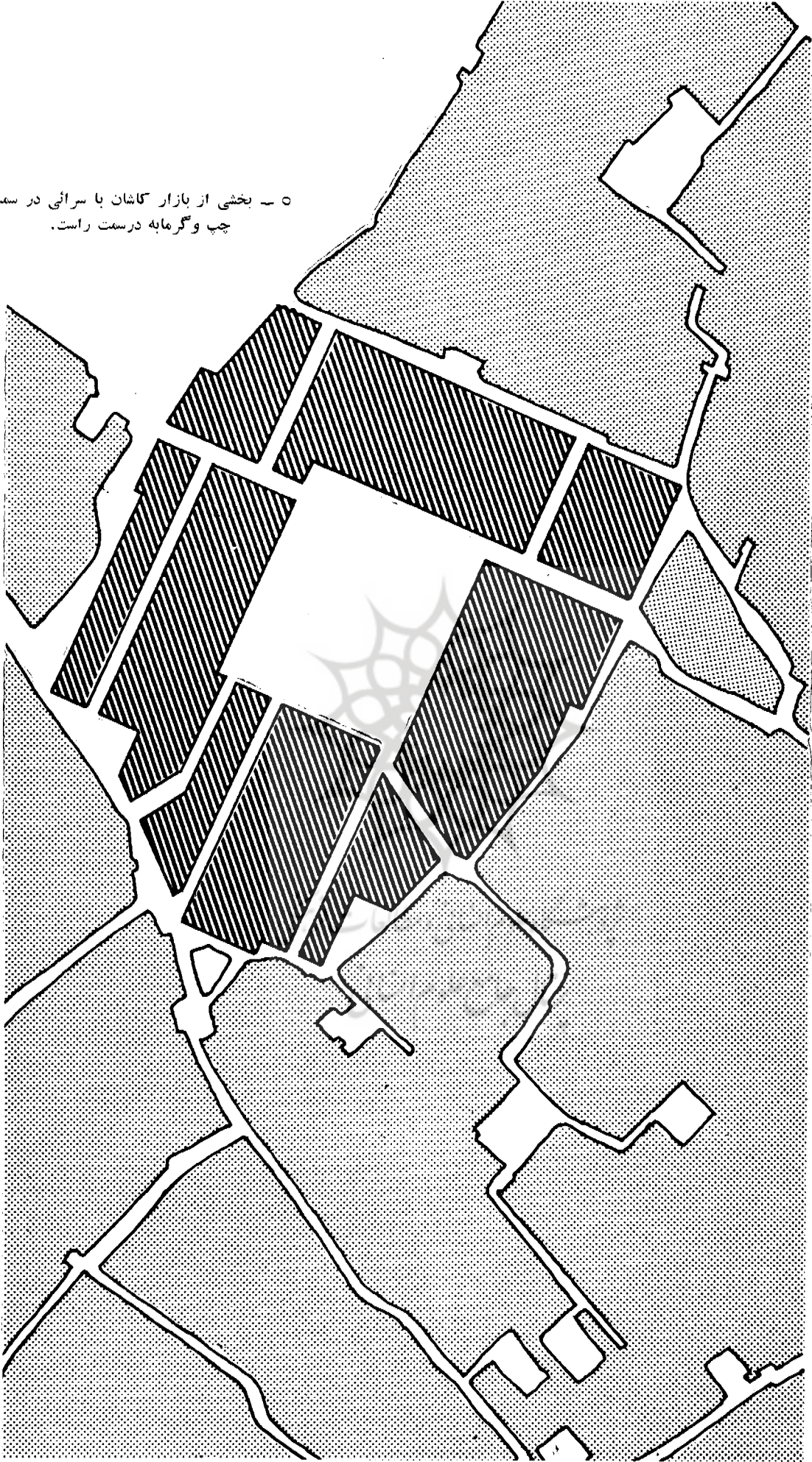
6 - Formal Language.

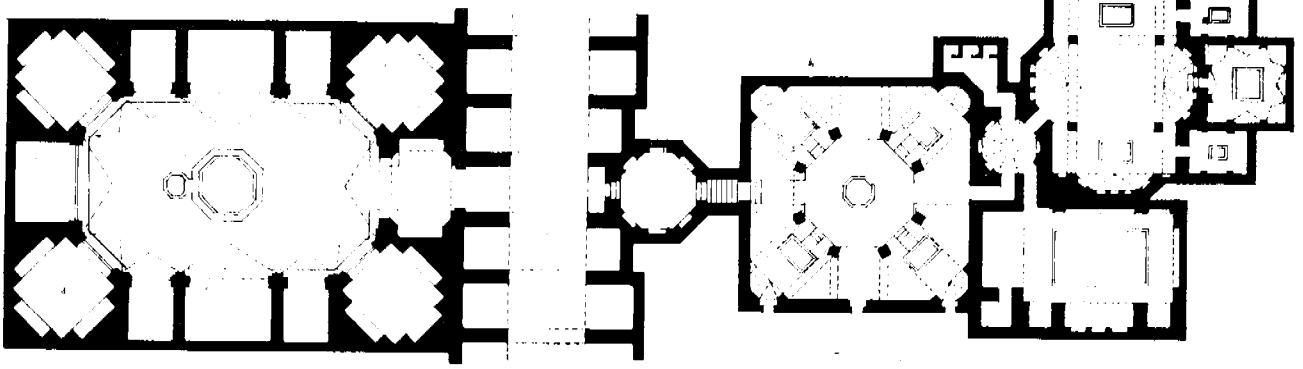
7 - Secular.

8 - Vernacular and High Architecture.

9 - Typologies.

○ - بخشی از بازار کاشان با سرانی در سمت
چپ و گرمابه درست راست.

۶- مسجد جمعه و محیط دوران و راهبانی که از همه طرف وارد آن میشود. ترکیب این بنای مهم مذهبی با شارع عمومی نایسگر یگانگی و همبستگی اجتماعی سکنه شهر میباشد.

است که در چهارسوی آن نماهای مختلف دیده می‌شوند. (تصویر ۷) در نقشه‌ای که در تصویر ۸ دیده می‌شود مقایسه‌ای بین این مجموعه شهری و یک میدان نمونه قرون وسطای اروپائی به عمل آمده و نشان می‌دهد که در اینجا نیز درست مثل بازار، عامل سرپوشیدگی و سرپازی شاید عمده‌ترین وجه تمایز فضای شهری غربی و فضای شهری اصفهان است.

شهر صفوی و منظره‌سازی

در دوره صفوی سنت ساختن ابنیه «درون نگر»^{۱۱} جای خود را تا حد زیادی بدشهرسازی طبق اصول منظره‌سازی

۱۰- طبقه‌بندیهای دوگانه مفاهیم از قبیل عمومی / خصوصی، شرعی/عرفی، عامیانه/عالی، لازمه کار تحقیق‌اند، اما از این فرهنگ بد آن فرهنگ تغییر می‌کنند. از اینرو باید در نظر داشت که شناخت معماری در فرهنگ خاصی نه تنها مستلزم در دست داشتن داده‌های فرآورده‌های تجربی است بلکه نیازمند چارچوب مفاهیم مخصوصی است که این فرآورده‌ها در آن حل‌اجبی و تفسیر شود.

11 - Inward Looking.

عمیق - و نه تنها ساخت ظاهری شهر - خواهند بود.^{۱۰}

مسجد جمعه یا عامل گردآورنده شهری

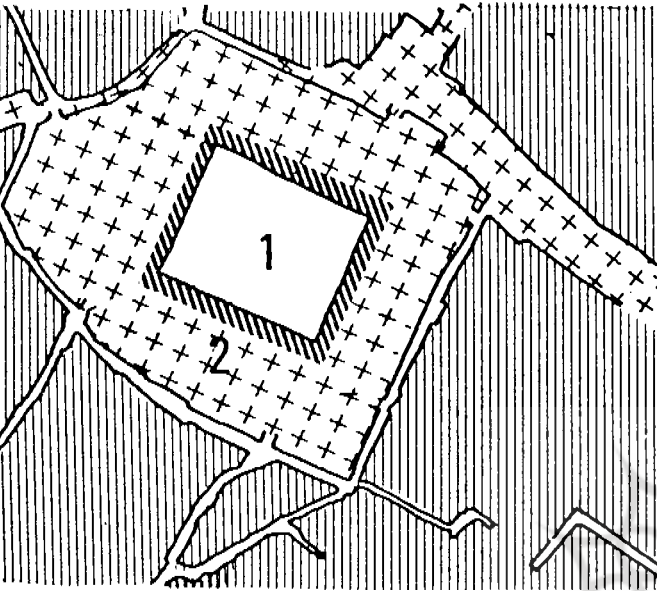
مهمترین نقطه شهر سرپوشیده اصفهان که همه راهها به سمت آن متوجه‌اند مسجد جمعه است. شبستان‌های آن را از نظر شهرسازی می‌توان گذرگاههایی دانست که بصورت واسطه بین بیرون و درون قرار گرفته‌اند. (تصویر ۶) درون، محیطی سرباز است باشکل منظم که محل انجام مراسم مذهبی و مدنی و محل اجتماعات است. تحول شکلی مسجد جمعه اصفهان بسیار پیچیده است و جای گفتگوی بسیار دارد، اما تا آنجا که به سخن ما مربوط است می‌توان گفت که سطح سرپوشیده مسجد یعنی در واقع قسمت ساخته آن بتدریج با پیشرفت فعالیت‌های گوناگونی که در آن انجام می‌گرفته، نقاط تمایزی پیدا کرده است از قبیل محراب، منبر، مناره‌ها و خاصه چهار ایوان اصلی که هر یک بنوبه خود مکان خاصی را درون ساخت کلی و یکدست شبستان ایجاد کرده‌اند. همین افزایش وجوه تمایز، قسمت سرباز مرکزی را نیز به صورت میدانی درآورده

۷- منظره محوطه مسجد جمعه اصفهان با ایوان شمالی مسجد.

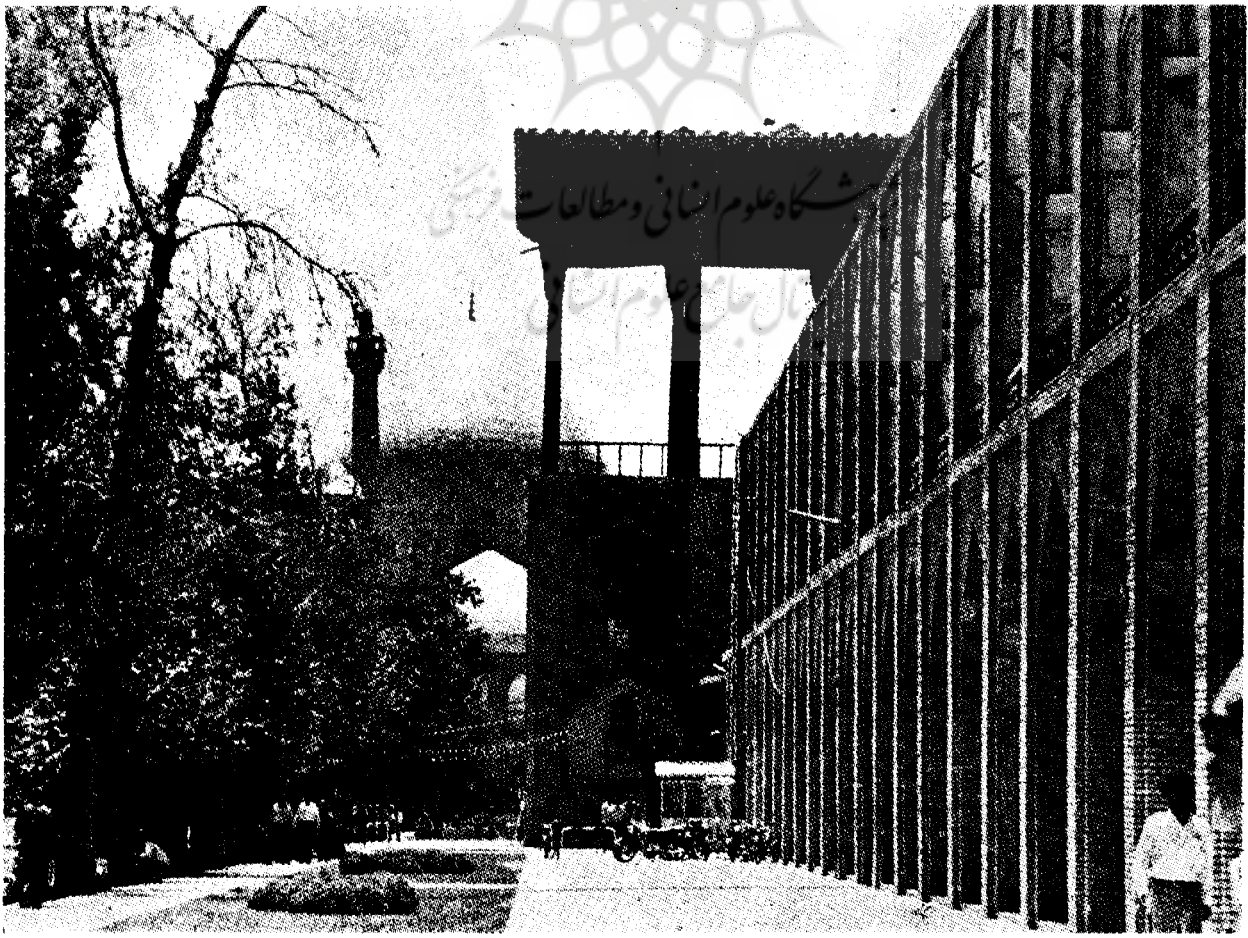
(پرسپکتیو) داد. توسعه جدید شهر اصفهان به سمت جنوب و در امتداد بازار قدیم طبق نقشه معینی انجام گرفت. اولین انعکاس شکلی چنین طرح شهری پیدایش «تک بنا»^{۱۲} بود که در معماری صفوی، خاصه معماری سلطنتی به تکامل رسید. پیوستگی بنا و اصل مجاورت ابنیه بایکدیگر جای خود را به مناظر بی نهایت باز داد. میدان شاه نقطه مقابل بافت پیچاپیچ بازار قدیم است و خود نقطه مرکزی یک شبکه شهری منظم و محل تلاقی خیابان هائی است که شهر جدید را بوجود آورده اند. بامقایسه میدان شاه بامیدان رویال^{۱۳} در پاریس که حدود یک قرن و نیم بعد ساخته شده، درمی یابیم که این دو میدان وجوه تشابه بسیاری دارند: هر دو در مرکز عبور و مرور و به صورت مهمترین نقطه در کل شهر در نظر گرفته شده اند. در طرح این میدان ها کوشش شده است تا خیابان های اطراف از داخل میدان کاملاً دیده شوند و به این سبب هر دو را باید میدان باز نامید. اما میدان شاه برخلاف میدان رویال که گرد آن را بناهای تقریباً یکسان گرفته، بوسیله طاق نماهای کوتاه با اجزاء ساده و تکراری احاطه شده است و چهار بنای اصلی آن مانند چهار نقطه در منظره ای کاملاً باز برپای ایستاده اند. (تصویر ۹-۱۰)

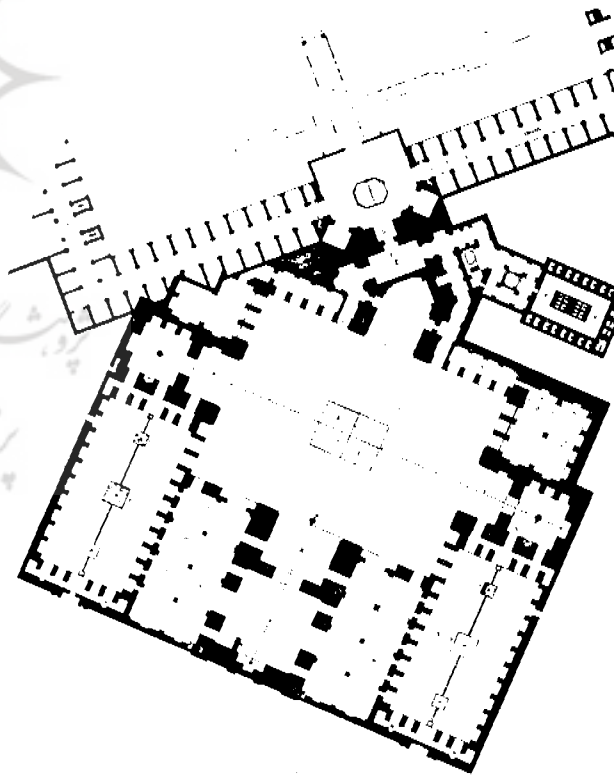
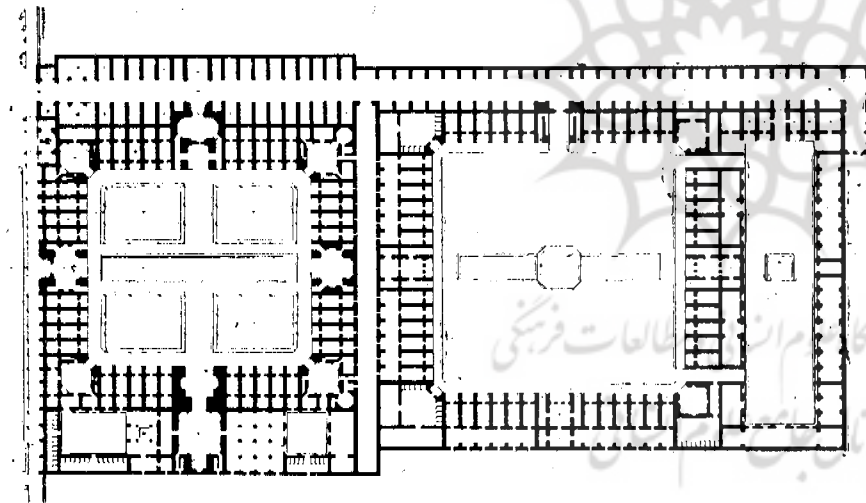
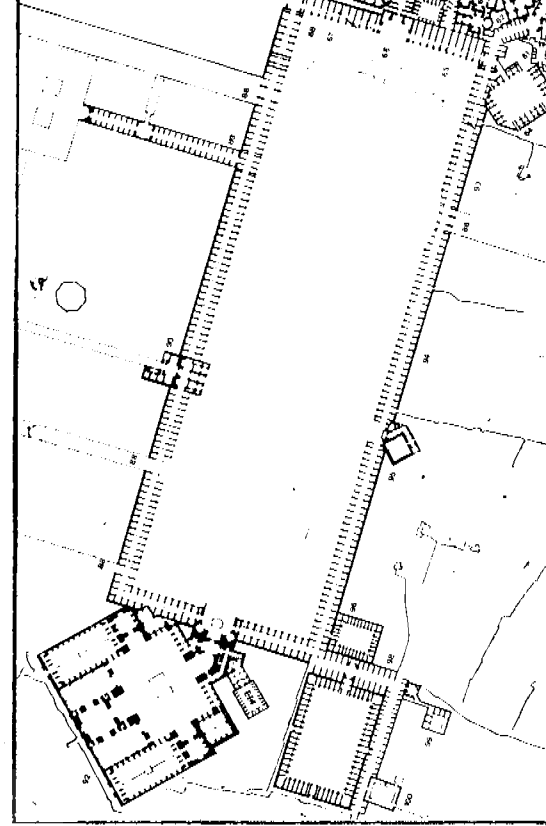
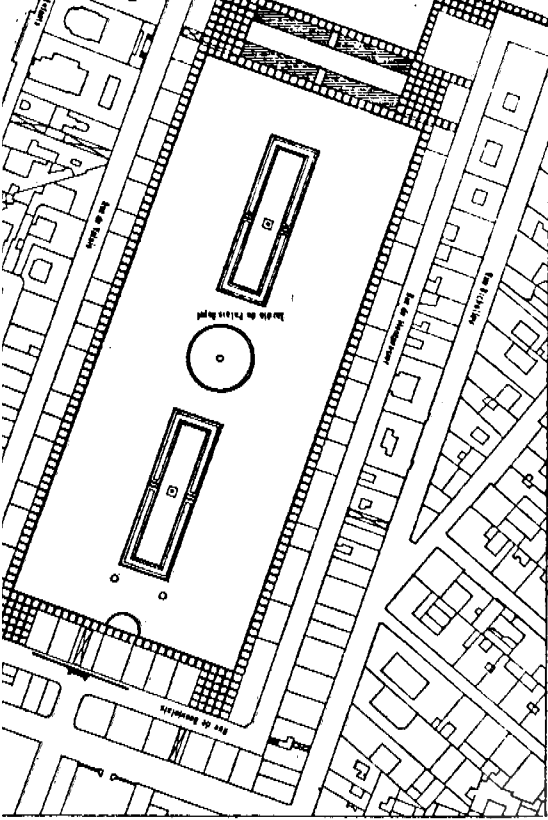
۸ - تمایز فضاهای مختلف از یکدیگر در مسجد جمعه اصفهان و اطراف آن.

12 - Free Standing Building.
13 - Place Royale.

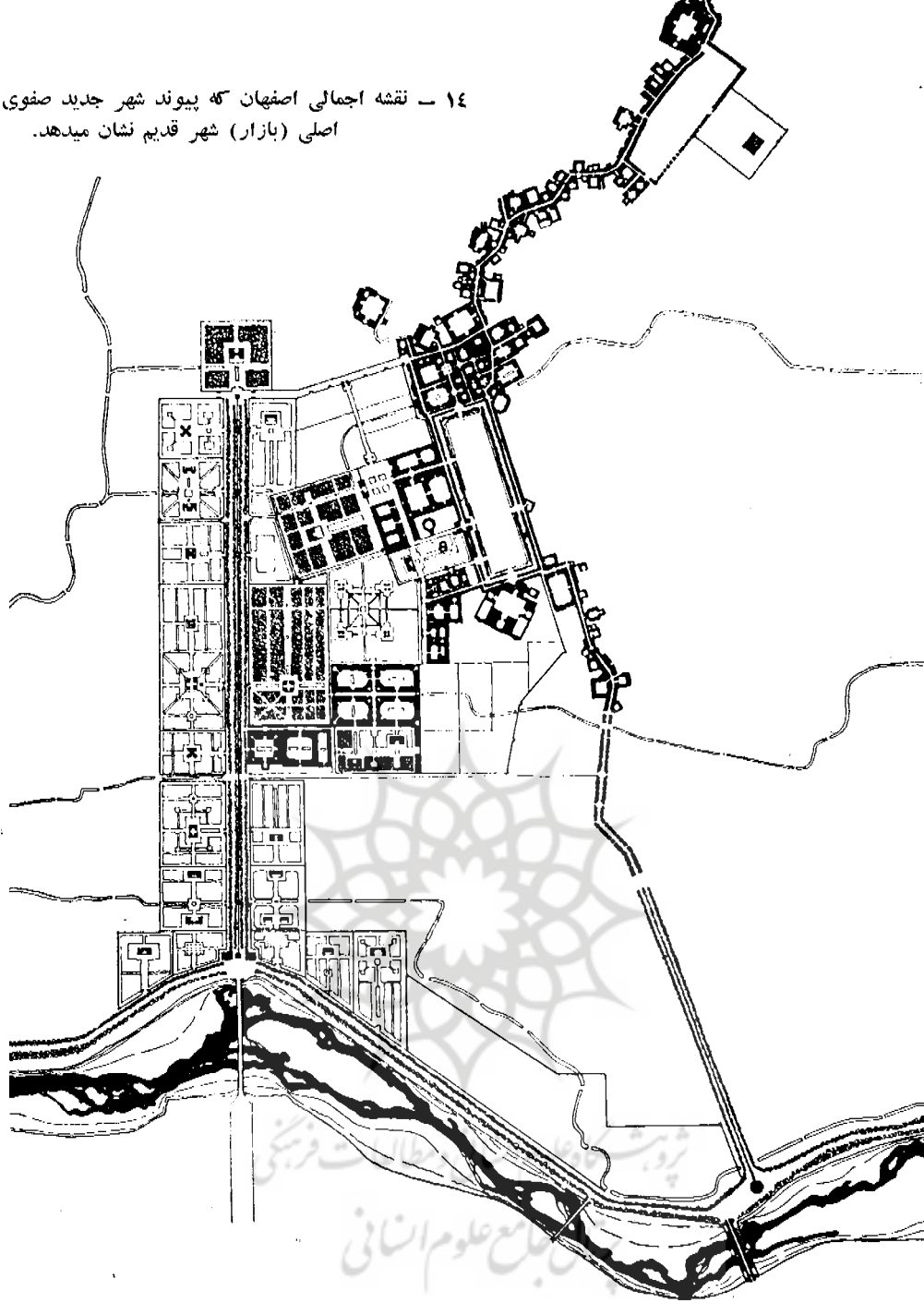
۹ - گردشگاه پیاده در میدان شاه (باغسازی جدید).

- بالا راست : ۱۰ - نقشه میدان شاه اصفهان.
 بالا چپ : ۱۱ - میدان رویال (پاریس).
 پائین راست : ۱۲ - نقشه مسجد شاه باضلع جنوبی میدان وقتستی از بازار سرپوشیده دور میدان.
 پائین چپ : ۱۳ - نقشه مجموعه شهر شامل بازار، کاروانسرا و مدرسه و در سمت چپ خیابان چهارباغ دیده میشود.

۱۴ - نقشه اجمالی اصفهان که پیوند شهر جدید صفوی را با محور اصلی (بازار) شهر قدیم نشان میدهد.

وجود می آورده که با احساس بصری مزبور مغایرت دارد. همچنین در نقشه مدرسه مادر شاه و کاروانسرا و بازار شاه عباسی (تصویر ۱۳) دیده می شود که با وجود خیابان عریض چهار باغ هنوز تمایل به آن بوده که «ورود» به مدرسه و کاروانسرا از راه بازار سرپوشیده انجام گیرد. البته هر دو نقشه حاکی از آنند که بازار سرپوشیده دیگر محور اصلی شهرسازی نبوده و جای خود را به میدان باز و خیابان باز داده است.

جالب آنست که با تمام توجهی که به ایجاد «شهر باز» در عصر صفویه می شده است، سنت های زندگی اجتماعی و شرایط اقلیمی همچنان محیط های سرپوشیده عمومی را ایجاد می کنند. در میدان شاه پیاده رو مهمی در نظر گرفته نشده است، بلکه دور میدان معبر سرپوشیده ای بصورت بازار و محل عبور و مرور و کسب وجود دارد (تصویر ۱۲). البته باید توجه داشت که از نظر دید نیز طاق نماهای دور میدان را بصورت پرده مسطحی در نظر گرفته اند، در حالیکه بوجود آوردن دکان و غیره عمقی